

بررسی آثار اعمال حق حاکمیت بر رودخانه‌های مرزی و مشترک

مطالعه‌ی موردی: آسیای مرکزی 1991-2014*

فریده محمدعلی پور**

استادیار گروه روابط بین‌الملل دانشگاه خوارزمی تهران

محمدرضا امانی***

کارشناس ارشد علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی تهران

چکیده

اهمیت روزافزون منابع آب شیرین، سهم بودن بسیاری از کشورها در این منابع و ارزش انکارناپذیر آنها، ایجاب می‌کند در عملکرد کشورها در بهره‌برداری از این منابع، تأمل گردد تا از این طریق، راهی برای مدیریت بحران آب در عرصه بین‌المللی یافت شود. عملکردی که نشان دهنده رویکرد حاکمیتی آنها در چگونگی استفاده از منابع آبی مشترک است. در مقاله حاضر به بررسی تأثیر رویکردهای نظری حاکمیت بر بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک با تمرکز بر آسیای مرکزی پرداخته شده است. پرسش اصلی آن است که حق حاکمیت چه تأثیری بر بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک کشورهای آسیای مرکزی بین سال‌های 1991-2014 گذاشته است؟ در پاسخ به این پرسش، فرضیه‌ها این است که اعمال حق حاکمیت محدود سرزمینی، موجب شکل‌گیری همکاری در بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک در آسیای مرکزی شده است. در مسئله آسیای مرکزی با بررسی قراردادهای منعقد شده میان این کشورها در ارتباط با مسئله بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک؛ مشخص شد که با ترویج دو اصل بنیادین استفاده منصفانه و معقول و منع ایراد ضرر مهم از مناقشات در میزان و چگونگی بهره‌برداری از منابع آبی کاسته شده و مدیریت بحران آب را با چشم‌اندازی امیدوارکننده روبه‌رو ساخته است. این مقاله از روش توصیفی - تبیینی بهره گرفته است.

کلید واژه‌ها

رودخانه‌های مرزی، منابع آبی مشترک، مدیریت آب بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی.

* این مقاله برگرفته شده از پایان‌نامه کارشناسی ارشد محمدرضا امانی (رشته علوم سیاسی) با عنوان «واکاوی اعمال حق حاکمیت در استفاده غیر کشتیرانی از رودخانه‌های مرزی و مشترک؛ مطالعه موردی: آسیای مرکزی 1991-2014» می‌باشد.

** Email: fm.alipour@khu.ac.ir.

*** Email: msn_236@yahoo.com. (نویسنده مسئول)

در سراسر تاریخ بشر، دسترسی به آب، شرطی اساسی برای توسعه اجتماعی، اقتصادی و پایداری فرهنگ و تمدن بوده است. امروزه در مناسبات میان کشورها، آب به‌عنوان عامل ملی بسیار تأثیرگذار مطرح شده است زیرا مصرف آب در سال‌های اخیر به‌نحوی سابقه‌ای افزایش یافته به‌شکلی که برخی از صاحب‌نظران قرن 21 را قرن آب نامیده‌اند (جعفری ولدانی، 1388: 64) از همین روست که تنش‌هایی بر سر آب در جهان وجود دارد که معروف‌ترین آنها در مناطق خشک، خصوصاً در سراسر آفریقا و آسیا است. از منابع آبی مشترک اعم از رودها دریاچه‌ها و منابع آب زیرزمینی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل در روابط میان کشورها نام برد که می‌تواند به بستری برای همکاری‌های مشترک یا محملی برای نزاع و درگیری بدل گردد (محمدعلی‌پور؛ امانی، 1393: 1). متأسفانه به‌رغم وجود قراردادهای بسیار متعدد بر سر مدیریت و بهره‌برداری از منابع آبی در جهان، هم‌چنان این عامل، زمینه‌ساز تنش در درون کشورها و در روابط میان کشورها بوده و به عاملی اثرگذار در مسائل داخلی و بین‌المللی تبدیل شده است. به‌شکلی که سرچشمه‌ی اغلب این اختلافات، گاه بهره‌گیری بیش از اندازه کشورها در بخش‌های بالادست رود (عبدی؛ مختاری، 1384: 98) بوده است؛ از این‌رو، کشورهای پایین دست رود با هرگونه بهره‌برداری جدید در بالادست مخالفت می‌ورزیدند. از سوی دیگر، برخی اوقات طرفین بر سر شیوه تقسیم آب به اختلاف برخوردده که گاه منجر به اختلافات بین‌المللی میان کشورها بر سر بهره‌برداری از آب شده است.

کشورهای آسیای مرکزی در مناطق کوهستانی، دشت و صحرایی واقع شده‌اند؛ برخی از این کشورها نیازی به کمبود آب برای آشامیدن و آبیاری مناطق کشاورزی خود احساس نمی‌کنند، اما کشورهای پایین دست و مناطق خشک و صحرایی، خصوصاً در فصول کم آبی به‌شدت به آن نیازمند هستند؛ جدال میان کشورهای همسایه در این منطقه بر سر بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و دریاچه‌ها این کشورها را بر آن داشته تا برخی از اوقات به‌رغم قدرت‌نمایی لفظی و تهدید به جنگ میان یکدیگر بر سر مسئله آب، دست به انعقاد معاهدات و ایجاد سازمان‌هایی در ارتباط با بهره‌برداری از این رودخانه‌های مرزی بزنند تا بتوانند از طریق آن، روش مناسب‌تری برای بهره‌برداری از این رودخانه‌ها پیدا کنند. در این مقاله ما به‌دنبال پاسخ این سؤال هستیم که حق حاکمیت چه تأثیری بر بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک کشورهای آسیای مرکزی بین سال‌های 1991-2014 گذاشته است؟ در پاسخ به این پرسش، فرضیه ما این است که اعمال حق حاکمیت محدود سرزمینی، موجب شکل‌گیری همکاری در بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک در آسیای مرکزی شده است. برای انجام این مقاله از روش نوع توصیفی - تبیینی بهره گرفته‌ایم.

چارچوب نظری

مفهوم حاکمیت

ایده حاکمیت یکی از بحث‌برانگیزترین مفاهیم در علم سیاست و حقوق بین‌الملل است، هم‌چنین به‌عنوان نظریه سیاسی، ناظر نهایی یا نهاد قدرت در فرآیند تصمیم‌گیری دولت و در ابقای نظم همواره مطرح و به‌شدت با مفاهیم مشخص دولت، مانند، حکومت، استقلال و دموکراسی مرتبط است. کلمه حاکمیت از واژه لاتین «سوپرنوس»¹ و آن نیز، از واژه فرانسوی «ساورنتی»² نشأت گرفته و در اصل به‌معنی قدرت عالی است. (sovereignty, 2015, encyclopedia)

1 - Superanus.

2 - Soverainet'e.

(Britannica) متفکران سیاسی حاکمیت را به صورت‌های گوناگون تعریف کرده‌اند؛ ژان بدن¹، آن را قدرت برتر بدون محدودیت قانونی برای شهروندان و اتباع تعریف می‌کند و هوگو گروسیوس² آن را قدرت سیاسی برتری می‌داند که به کسی واگذار شده و اقداماتش تابع شخص دیگر نیست و بر اراده او نمی‌توان مسلط و چیره شد (عالم، 1386: 245).

به طور کلی حاکمیت، یکی از اساسی‌ترین اصول ریشه‌دار حقوق بین‌الملل است (شریفی طرازکوهی، 1375: 24) که تاثیری مهم بر توسعه درونی دولت‌ها داشته است؛ مهم‌ترین تأثیر آن در روابط بین دولت‌ها است. از هنگامی که صلح و ستفالی آغازی برای نظامی جدید در اروپا بر اساس ایده‌ی حاکمیت ملی شد؛ مبنای اختیار الهی پادشاهان از بین رفت. از آن زمان به بعد، «حقوق ملل» با عنوان «حقوق بین‌المللی» شناخته شد و قواعد و قوانین این حقوق به روابط بین دولت‌ها نظام بخشید (Seligman, 2008: 27). پس از گسترش حقوق در ابعاد متخلف، حقوق بین‌الملل آب در حوزه بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک، شاخه جوانی از حقوق بین‌الملل شد که در دهه‌های پایانی قرن بیستم گسترش یافت.

1-2- حاکمیت در بهره‌برداری

امروزه با توجه به بحرانی و جهانی بودن مسئله آب؛ مدیریت منابع آبی، هم به واسطه تغییرات آب‌وهوا و هم سیاست‌های بهره‌برداری از آن در کشورها پیچیده‌تر شده است. در موقعیتی که به واسطه‌ی مرزهای سیاسی و انحصار سرزمینی متعاقب آن، شکل گرفته است؛ دولت-ملت‌ها به دنبال تضمین پایداری منابع آبی جوامع‌شان به واسطه اعمال کنترل بر زیرساخت‌های فیزیکی هستند. وابستگی حوزه‌ی رودخانه‌ها به این مسئله اشاره دارد که کشورهای ساحلی همجوار در قبال استفاده یکدیگر از رودخانه‌های مشترک آسیب‌پذیر می‌شوند. این مسئله خود نشانگر محدودیت زیست محیطی حاکمیت است تا اینکه محدودیت سیاسی را نشان دهد؛ این آسیب‌پذیری مداوم، نشانگر این است که همکاری بین‌المللی، به نظر واجب است (Alam et al, 2009: 1). برخلاف عواید بالقوه مدیریت رودخانه که مؤسسات بین‌المللی می‌توانند تدارک ببینند؛ به وجود آوردن نهادها (مؤسسات) بدون هزینه نیست؛ البته ممکن است دولت‌ها در قبال واگذاری اقتدار به مؤسسات بین‌المللی مقاومت کنند. بنابراین دولت‌ها در قبال کاهش حاکمیت ملی و هزینه‌های مالی و موقعیتی ایجاد نهادهای جدید مقاومت می‌کنند، مگر اینکه دلایلی فوتی و فوری داشته باشند که غیر از این عمل کنند (Tir & Stinnett, 2011: 14).

عدم آشنایی متناسب با حقوق بین‌المللی آب و اصول مختلف در بهره‌برداری از منابع آب مشترک بین‌المللی، می‌تواند به طور چشمگیری در افزایش تنش و تضاد بین کشورهای ساحلی یک رودخانه مشترک مؤثر باشد (میان‌آبادی «الف»، 1392: 1). بدیهی است نبود آشنایی با این حقوق و همچنین استفاده نامناسب از اصول موجود در بهره‌برداری از رودخانه‌های مشترک مرزی می‌تواند موجب خسارت جریان‌ناپذیری در حوضه‌های آبریز مشترک کشورها شوند (میان‌آبادی «ب» 1392: 203). اما این نکته را باید در نظر گرفت، اکنون که دولت‌ها این توانایی را دارند که حجم یک رودخانه فرامرزی را تقلیل داده یا منحرف کنند، این سؤال باقی می‌ماند که این دولت‌ها دارای چه حقوقی در مورد آب‌هایی که از درون قلمروشان جریان دارد هستند و چه وظایفی در قبال دولت‌های ساحلی همجوارشان دارند (Piguet, 2000: 10).

1 - Jean Bodin.
2- Hugo Grotius.

در ارتباط با بهره‌برداری باید گفت: امروزه رودخانه‌های بین‌المللی تابع یک نظام حقوقی مشترک و عام نیستند، بلکه هر یک از آنها دارای نظام حقوقی خاص و مربوط به خود است. البته، اصول و قواعد مشترک مستخرج از نظام‌های حقوقی آنها را نمی‌توان نادیده گرفت (ضیائی بیگدلی، 1390: 376-375). کشورهای مختلف با توجه به موقعیت جغرافیایی خود نسبت به بهره‌برداری از رودخانه‌ها، موضع‌گیری می‌کنند. از این رو اغلب نظریه‌پردازان در این زمینه به‌نوعی سعی داشته‌اند تا منافع ملی کشور خود را در نظر گرفته و نسبت به آن نظریه‌پردازی کنند.

تقسیم‌بندی‌های متفاوتی در مورد بهره‌برداری از رودخانه‌ها انجام شده است. با توجه به تفاسیر و نام‌گذاری‌های متفاوت؛ در ادامه به مهم‌ترین این نظریه‌ها (دکترین‌ها) یعنی حاکمیت سرزمینی مطلق، تمامیت سرزمینی مطلق، مالکیت جمعی و مشاع آب و حاکمیت سرزمینی محدود خواهیم پرداخت.

1-3- حاکمیت سرزمینی مطلق

به‌موجب این اصل، دولت بالادست رودخانه می‌تواند ادعا نماید که چون دولت، حاکمیت مطلق و همه‌جانبه بر قلمرو خویش دارد، لذا بر آن قسمت از رودخانه که در قلمرو وی می‌باشد نیز حاکمیت مطلق داشته و در نتیجه هرگونه که بخواهد از آن بهره‌برداری می‌کند (موسوی، 1389: 127) در عرصه بین‌الملل این نوع از حاکمیت به دکترین هارمون نیز معروف است (Mc Caffrey, 2001)، این حاکمیت هم‌چنین بر یک مفهوم ساده ولی انعطاف‌ناپذیر بنا شده است: که یک ملت تحت حاکمیت از قدرت مطلق بر منابع طبیعی درون مرزهایش برخوردار است (Seligman, 2008: 128).

1-4- تمامیت سرزمینی مطلق

این نظریه در مقابل نظریه حاکمیت مطلق سرزمینی قرار دارد و دولت‌های پایین دست را محق می‌داند تا از دولت‌های بالا دست، همان مقدار آب را که در جریان طبیعی رودخانه است، مطالبه و تضمین نمایند. تمامیت سرزمینی مطلق بر این فرض استوار است که ملت پایین دستی از حق مطلق برای استفاده آب و هر قدر که بتواند استفاده کنند؛ برخوردار باشد. با توجه به این تئوری، ملت بالادستی وظیفه‌ای قانونی دارد که به اندازه‌ای که دولت پایین دستی نیاز دارد، آب را در رودخانه بین‌المللی رها سازد. (Seligman, 2008: 133) این نظریه هم‌چنین مشابه نظریه «جریان طبیعی رودخانه‌ای» است که در برخی از قسمت‌های ایالات متحده یافت می‌شود (موسوی، 1389: 131).

1-5- مالکیت جمعی و مشاع آب

کشورهایی که در ساحل یک رودخانه بین‌المللی واقع شده‌اند نسبت به آن رودخانه دارای حق حاکمیت مشترک‌اند؛ مثل مریگ ناک¹ در این مورد وقتی رودی بین‌المللی از سرزمین چند کشور می‌گذرد، تابع حقوق مالکیت و حاکمیت کشورهای مذکور است و هر کشوری در اعمال حقوق خود، باید حقوق سایر کشورها را در نظر بگیرد. به‌موجب این اصل، کشورهای مذکور در ساحل یک رودخانه بین‌المللی واقع شده‌اند نسبت به آن رودخانه، دارای حق حاکمیت مشترک هستند. به‌عبارت دیگر، تمام کشورهای مذکور می‌توانند از آب رودخانه به‌طور متساوی استفاده کنند. براساس اصل مذکور، یک رودخانه بین‌المللی، بدون توجه به مرزهای مابین کشورها - یک واحد اقتصادی محسوب می‌گردد و آب آن متعلق به تمام کشورهای ساحلی است (جعفری ولدانی، 1388: 75).

برخی حقوق‌دانان نیز، نوعی دیگر از اشتراک را با عنوان کن‌دومینیوم² مطرح کرده‌اند، کن‌دومینیوم عبارت است از رژیمی که مشخصه آن اعمال مشترک قدرت سیاسی، قضایی، حاکمیت و تسلط دو یا چند کشور بر اساس مساوات در قلمروی معین

1 - Merig Nhac.

2 - Condominium.

است که قلمرو مزبور را از حیطةی اعمال صلاحیت دولتی انحصاری یک کشور خارج می‌کند. از این‌روست که از کنوینسیون به‌معنی حاکمیت مشترک دو یا چند کشور که نمی‌توانند بدون در نظر گرفتن اصل تساوی حقوق یکدیگر در قلمرو سرزمینی و اقدامات یک‌جانبه‌ای را به‌عمل آورند نیز یاد شده است (ناظمی، 1380-1381: 162).

1-6- حاکمیت سرزمینی و تمامیت ارضی محدود

حاکمیت هر یک از کشورهای ساحلی رودخانه با توجه به وظایفی که آنها طبق حقوق بین‌الملل به‌عهده دارند، محدود است. امروزه اصل محدودیت استفاده آزاد از آبراه‌ها به‌عنوان یک اصل کلی حقوقی و یک واقعیت جهان کنونی پذیرفته شده است. بررسی قراردادهای بین‌المللی، عقاید علمای حقوق بین‌الملل، احکام دادگاه‌های بین‌المللی و تصمیمات متخذه توسط سازمان‌های بین‌المللی، بیانگر آن است که دولت‌ها دیگر به‌هیچ‌وجه اصل حاکمیت ارضی مطلق را قبول ندارند و در مورد رودخانه‌های بین‌المللی بر اساس اصل محدودیت استفاده از آب‌ها رفتار می‌کنند (جعفری ولدانی، 1388: 76). بدین‌ترتیب که کلیه کشورهای آبراه (مجاور رودخانه‌ای) دارای حقوق برابر نسبت به آن هستند که از آب‌های آن به‌طور معقول و (منصفانه) بهره‌برداری کنند (موسوی 1389: 139).

با توجه به این مطالب، این نکته را باید ذکر کرد که در این اصل نیز علاوه بر حقوقی که دولت‌های پایین دست برای بهره‌بردن از آب رودخانه برخوردار هستند، تکالیفی نیز بر عهده دولت‌های بالادست نیز گذاشته شده است و این شامل یک رابطه دوطرفه می‌شود (Piguet, 2000: 10) به‌طور کلی می‌توان گفت: حاکمیت سرزمینی محدود، امروزه توانسته است، نظر اغلب کشورها و سازمان‌های بین‌المللی در ارتباط با مسائل آبی و رودخانه‌ای را به‌خود جلب کند و کارایی خود را در برخی مسائل نشان دهد. برای روشن‌تر شدن موضوع و کاربرد این نظریه‌ها، ما در این پژوهش مطالعه موردی آسیای مرکزی را انتخاب کرده‌ایم. در ادامه نشان خواهیم داد که کدام یک از این نظریه‌ها توانسته است به‌عنوان یک نظریه مفید و قابل اعتماد میان آن کشورها کاربرد داشته باشد.

2- آسیای مرکزی

آسیای مرکزی در جغرافیای کنونی جهان در نقطه اتصال دو قاره آسیا و اروپا قرار گرفته و از موقعیت جغرافیایی بسیار مهمی برخوردار است. روس‌ها در راستای سیاست جداسازی اقوام غیر روس از گذشته تاریخی خود، اصطلاح «آسیای مرکزی» را با محدوده وسیع‌تر به‌جای نام تاریخی «ماوراءالنهر» برای این منطقه وضع نمودند (واعظی، 1386: 70).

از منظر دیگر، بخش‌های بزرگی از آسیای مرکزی در یک منطقه نیمه خشک و با آب‌وهوای خشک قرار گرفته‌اند. (Karthé et al, 2015: 487) از آن‌سو، بخش وسیعی از این منطقه نیز توسط صحرای قزل قوم و قره قوم پوشانیده شده و دو رود اصلی آن سیردریا و آمودریا که به‌ترتیب از کوه‌های تیان شان (قرقیزستان) و هندوکش (تاجیکستان) سرچشمه گرفته‌اند، آن‌را مشرب می‌سازند. (کولایی، 1388: 43) در قدیم سرزمین‌های آن‌سوی این دو رود را فرارود و یا ماوراءالنهر می‌خواندند. (پاپلی یزدی؛ وثوقی، 1390: 157) آب‌وهوای این منطقه هم‌چنین برای کشت پنبه مناسب بوده و این شرایط موجب شده که اقتصاد این کشورها، با اجرای سیاست‌های اقتصادی روسیه در دوران گذشته، بر سیاست تک محصولی و کشت پنبه استوار شود (کولایی، 1392: 16). به‌طور کلی آب در آسیای مرکزی به‌دلیل میزان بارش کم و موقعیت خاص منطقه چه در گذشته و چه در حال حاضر اهمیت زیادی داشته است. اهمیتی که موضع‌گیری‌های سیاسی کشورهای منطقه را حتی در قرن بیست‌ویکم تحت تأثیر قرار داده است (درخور و همکاران، 1392: 42).

مشکل موقعیت جغرافیایی آسیای مرکزی در این است که این کشورها دسترسی به آب‌های دریایی ندارند و نزدیک‌ترین نقطه آنها به دریا حدود 2000 کیلومتر از خلیج فارس و 5000 کیلومتر از دریای پاسفیک و حتی دریای بسته خزر، فاصله دارند و فقط دو کشور از این پنج کشور که شامل: قزاقستان و ترکمنستان (رحیمی، 1386: 45) می‌شوند، مشرف به دریا هستند. برخی از صاحب‌نظران در سال‌های انتهایی قرن بیستم میلادی نگرانی خود را این‌گونه ابراز کردند «این کشورهای با آینده‌ای نامعلوم روبه‌رو هستند زیرا یکی از مهم‌ترین مشکلات آنها از بین رفتن شبکه موجود آبیاری و توزیع آب میان آنها است» (اوهارا، 1379: 165). در آسیای مرکزی، آنچه رقابت بر سر آب‌های مشترک مرزی را جدی‌تر می‌کند، ماهیت روابط بین‌الملل کشورهای بالادست و پایین دست رودخانه‌هاست (صالح آبادی، 1393: 348).

2-1- منابع و مصارف آب در آسیای مرکزی

در دوره اتحاد جماهیر شوروی با ورود روس‌ها به آسیای مرکزی و اعمال سیاست‌های تقسیم اراضی به اشکال متعدد، منجر به اختلافاتی شد که نتایج منفی برای مردم در این منطقه به‌دنبال داشت؛ محروم کردن آسیای مرکزی از آب، تبدیل کردن آن‌جا به پنبه‌زار، خشک شدن دریاچه آرال، بخشی از سیاست‌های اعمال شده از سوی مأموران حزبی و دولتی تفکر بلشویکی روسی بود (شکوری، 1386: 161) این وضعیت به‌شکلی ادامه یافت که در سال 1983 موسسه جغرافیایی شوروی به‌علت کاهش آب‌های منطقه آسیای مرکزی، موظف گردید طرحی را با هدف مدیریت کشاورزی با شیوه آبیاری نوین، تشکیل مرکز هماهنگی پژوهش‌های بحران آب و دریاچه آرال را صادر نماید. اما پس از استقلال کشورهای آسیای مرکزی، اختلافات آبی در این منطقه اهمیت بسیار یافت. به‌شکلی که همایش‌های متعددی از جمله «بحران منابع و مدیریت آب‌ها در آسیای مرکزی»، (1991) و «آسیای مرکزی ارزش‌های استراتژیک و دورنمای منطقه‌ای» (1992) در آمریکا برگزار شد تا جوانب بحران آب در این منطقه را مورد بررسی جدی قرار بگیرد. از سوی دیگر، با شدت گرفتن وضعیت بحران آب و اختلاف میان کشورها در سال 1988 سازمان ملل متحد کتابی¹ در خصوص بحران آب در آسیای مرکزی منتشر نمود؛ به‌دنبال آن در سال 1999 دانشگاه کمبریج در انگلستان با چاپ کتابی² با عنوان «مشکلات و بحران‌های خزنده محیط زیستی و توسعه پایدار در حوزه دریاچه آرال» به بررسی وضعیت بحرانی منطقه آسیای مرکزی پرداختند (کسای، 1388: 154).

از منظر کارشناسان، آب مسئله‌ای کلیدی در منطقه است؛ به‌شکلی که 90٪ منابع آب در قرقیزستان و تاجیکستان متمرکز شده‌اند در حالی که مصرف کنندگان عمده یعنی ازبکستان و قزاقستان تنها قادر به تأمین به‌ترتیب 14٪ و 45٪ از نیازهای خود هستند. ازبکستان به‌تنهایی بیش از نیمی از منابع آب منطقه را مصرف می‌کند. قرقیزستان و تاجیکستان بر آب مورد نیاز ازبکستان و قزاقستان کنترل دارند و به‌ویژه به این دلیل که از لحاظ سایر منابع در تنگنا هستند به این منابع به‌عنوان کالایی برای تجارت می‌نگرند. کنترل بر منابع آب برای آنها مهم است، زیرا از این منابع برای تولید برق استفاده می‌کنند. هرچند این اختلافات می‌توانند با مذاکره رفع شوند، اما جالب توجه اینکه طرف مسلط در این مذاکرات در طول سال تغییر می‌کند. در تابستان کشورهای پایین دست به منابع آب کشورهای بالادست نیاز دارند در حالی که در زمستان با توجه به وابستگی کشورهای بالادست به زغال سنگ، گاز، نفت و مسیرهای حمل و نقل آنها طرف برتر مذاکره هستند. در این زمینه شمار زیادی از موافقت‌نامه‌های دوجانبه، برای حل‌وفصل مسئله آب به امضاء رسیده است (کارایف، 1387) البته یکی از مهم‌ترین دلایل کمبود آب در این منطقه به این دلیل است که در 50 سال اخیر حجم یخچال‌های طبیعی که

1- Central Eurasian Water Crisis, Caspian, Aral and Dead Seas.

2- Creeping, Environmental Problems and Sustainable Development in the Aral Sea.

منابع اصلی تأمین آب رودخانه‌های آمودریا و سیردریا هستند، تقریباً 40 درصد کاهش یافته‌اند در نتیجه در ترکمنستان، ازبکستان و جنوب قزاقستان برای تأمین آب شرب، مردم با مشکلات زیادی روبه‌رو شده‌اند (امیراحمدیان؛ ناصری، 1392: 7) به‌شکلی که این دو کشور در حالی که به آب سیردریا در فصل بهار و تابستان نیاز دارند، آن‌را دریافت نمی‌کنند (Libert, 2008: 9).

2-2- روند اختلافات رودخانه‌های مرزی در آسیای مرکزی

امروزه آسیای مرکزی، بسیاری از ویژگی‌های «تعارض مدرن» را در بر دارد؛ نزاع برای کسب قدرت، اختلاف بر سر تقسیم دوباره قدرت و دستیابی به منابع، دیدگاه‌های متعارض، بنیادگرایی اسلامی درگیری‌های منطقه‌ای، مسائل مرتبط با حضور اقلیت‌های ملی و مرزهای بین کشورها، فاجعه‌های زیست محیطی و مداخله بازیگران فرامرزی و منطقه‌ای، نمونه‌هایی از این ویژگی‌ها است (لینک؛ ناومکین، 1391: 13) بدین ترتیب عوامل متعددی در بخش‌های داخلی و منطقه‌ای در وقوع بحران آب و به‌ویژه نزاع بر سر منابع آبی مشترک در آسیای مرکزی دخیل می‌باشند. به‌طور کلی، توزیع جغرافیایی منابع آب، سیاست‌های شوروی سابق و تبعات اقتصادی فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی بر کشورهای منطقه، استفاده از شیوه‌های سنتی بهره‌برداری از آب و در نهایت فقدان پیمان یا موافقت‌نامه مورد قبول تمامی کشورهای منطقه در خصوص منابع آب مشترک از جمله این عوامل می‌باشند. کشورهای آسیای مرکزی پس از استقلال بر اهمیت منابع آب مشترک برای تمامی کشورهای این منطقه اذعان داشته‌اند؛ ولی نقطه نظرات آنها در مورد نحوه بهره‌برداری از این منابع متفاوت است (رضایی اسکندری، 1389: 61-67).

برای حل این تعارضات، اولین بار در 6 آوریل 1992 به‌منظور تشخیص اهمیت آب و صدمات بحران دریای آرال، نمایندگان پنج کشور آسیای مرکزی ملاقاتی را ترتیب دادند و موافقت‌نامه‌ای را به امضا رساندند که طبق آن بر اشتراک مدیریت و حق مالکیت بر منابع آب منطقه موافقت کردند. اما حق کنترل مؤثر بر محصولات، کالاهای صنعتی و برق به‌دست آمده از آنها را برای خود حفظ کردند. موافقت‌نامه بر اهمیت همکاری تأکید داشت و نشان می‌داد که «تنها وحدت و توازن مشترک در فعالیت» به توسعه موقعیت زیست محیطی و اقتصادی در منطقه کمک خواهد کرد. در همین ملاقات رهبران آسیای مرکزی موافقت کردند که به معاهده موجود در مورد تخصیص آب وفادار بمانند و از نقض طرح‌ها در دیگر کشورها خودداری نموده و بالاخره اینکه تبادل آزاد اطلاعات برقرار کنند (اوهارا، 1379: 170).

2-3- قراردادهای آبی فی‌مابین کشورهای آسیای مرکزی (1991-2014)

در رابطه با اختلافات میان کشورهای آسیای مرکزی در حوزه رودخانه‌های مرزی و یا مسائل زیست محیطی باید گفت: که این کشورها در دوران سلطه اتحاد جماهیر شوروی، تحت نفوذ و دستورات مرکز (روسیه) را اجرا می‌نمودند. بعد از فروپاشی شوروی و استقلال کشورهای آسیای مرکزی، از سال 1991 تا سال 2014 در حدود 30 قرارداد در زمینه رودخانه‌های مرزی، میان این کشورها منعقد شده است. متأسفانه به‌دلیل عدم دسترسی به تمام مفاد آن قراردادها در این بخش، 21 قرارداد مهم که در فاصله زمانی 1991-2014 منعقد شده‌اند به‌صورت خلاصه بیان کرده و در انتها، تحلیل آماری نسبت به مفاد آنها، انجام می‌دهیم.

الف. توافقنامه بین قزاقستان و چین در حفاظت از کیفیت آب‌های مرزی 2011

دامنه این موافقت‌نامه باید برای محافظت از رودخانه‌ها فرا مرزی در برابر آلودگی و برای اطمینان از حفاظت کیفیت آب از رودخانه مرزی باشد. اعضا انجام همکاری در زمینه‌های زیر را در نظر دارند (فائو، 2015).

ب. توافقنامه بین قزاقستان و چین مربوط به ساخت و ساز آب‌بند دوستیک¹ 2010 طرفین توافق کرده‌اند که برای ساخت تاسیسات آب بند دوستیک بر روی رودخانه هورگوس² باید به صورت مالکیت مشترک عمل کنند. البته از این آبراه باید در روند ساخت و سازی که تأثیر منفی بر زیست محیطی می‌گذارد، جلوگیری شو (فائو، 2015).

ج. توافقنامه بین قزاقستان و قرقیزستان برای اجاره زمین در منطقه ایسیک کول قرقیزستان 2010 در این توافقنامه، اعضا موافقت کرده‌اند که قرقیزستان باید به مناطق قزاقستان در خط ساحلی دریاچه ایسیک کول برای مدت 49 سال برای استفاده آب تفریحی، زمین واگذار کند. دولت قزاقستان همچنین باید اجاره‌نامه‌ای در قالب قراردادهای عنوان شده به مقدار توافقات مندرج، برای ساکنان مجموعه در قرقیزستان، زمین واگذار کند. دولت همچنین باید از آلودگی محیط زیست جلوگیری کند و اطمینان حاصل شود فضای سبز از قلمرو و دسترسی به منطقه آب تفریحی به ساکنان محلی باز است (فائو، 2015).

د. توافقنامه بین روسیه و قزاقستان در مدیریت مشترک منابع آبی فرامرزی 2010 در این موافقت‌نامه طرف‌های عضو، با تشخیص وحدت منابع آبی فرامرزی و با شرکا برای حفاظت و تولید منابع آب فرامرزی باید همکاری کنند (فائو، 2015).

ه. پروتکل اصلاح توافقنامه بین قزاقستان و چین برای همکاری‌های تجاری و اقتصادی 2008 این توافقنامه ادامه توافقنامه قبل از آن می‌باشد که توافقنامه بین دولت جمهوری قزاقستان و دولت جمهوری خلق چین در همکاری‌های تجاری و اقتصادی است که در 2004 مه 17 منعقد شده است. همچنین ماده 11 باید اصلاح شود که برای اضافه کردن عبارت زیر است: «کمیسیون مشترک مدیریت و حفاظت از رودخانه مرزی، مسئول همکاری بین طرف‌های عضو در حوزه مدیریت منابع آب از رودخانه مرزی است» (فائو، 2015).
و. توافقنامه بین وزارت کشاورزی قزاقستان و وزارت مدیریت آب چین برای هشدار بلایای طبیعی در رودخانه مرزی 2005

طرف‌های عضو باید روش‌هایی هشدار دهنده برای هنگام بروز بلایای طبیعی از جمله سیل و همچنین روش‌های مانیتورینگ برای دیدن بلایای طبیعی در رودخانه مرزی نصب کنند. هر یک از اعضا دیگر باید ترتیباتی برای کاهش عواقب چنین بلایای طبیعی انجام دهند و به اطلاع دیگر کشورها برسانند (فائو، 2015).

ز. توافقنامه چندجانبه بین قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان و ازبکستان در مورد استقرار سازمان همکاری آسیای مرکزی 2002 طرف‌ها به انجام اقدامات هماهنگ به سمت مدیریت عقلانی و متقابلاً سودمند از منابع آبی، منابع برق-آبی و آب‌بند، توافق کرده‌اند (فائو، 2015).

ح. توافقنامه بین قزاقستان و چین در مدیریت و حفاظت از رودخانه مرزی 2001 طرفین متعهد به تعهد به منظور جلوگیری یا کاهش عواقب ناشی از جاری شدن سیل هستند.
ط. توافقنامه بین روسیه و قزاقستان در حمل و نقل کالا در حوضه رود ایتیش 2001

1 - Dostyk.
2 - Horgos.

این موافقت‌نامه بر اساس شرایط و ضوابط حمل‌ونقل، عملیات یدک و استفاده از آبراه داخلی از حوضه رودخانه ایتریش تنظیم شده است. طرفین متعهد شده‌اند و اطمینان داده‌اند که رودخانه برای نوابری امن است (فائو، 2015).

ی. توافقنامه بین قزاقستان و قرقیزستان در رودخانه‌های چو و تالاس 2000

اعضا توافق دارند که در استفاده از منابع آب بهره‌برداری و تعمیر و نگهداری از امکانات آب استفاده ایالتی باید در جهت منافع متقابل از اعضا بر اساس منصفانه و معقول هدف قرار گیرد (فائو، 2015).

ک. توافق بین قزاقستان و قرقیزستان در مدیریت آب رودخانه‌های چو و تالاس 2000

طرفین نسبت به مدیریت آب، امکانات از وضعیت بین دولتی و امکانات مدیریت آب متعلق به جمهوری قرقیزستان را مشخص کنند؛ اعضا همچنین باید فعالیت‌های مشترک برای محافظت از مدیریت آب امکانات از وضعیت بین دولتی و مناطق مجاور از عوارض جانبی از سیل، سیلاب‌های گلی و دیگر بلایای طبیعی انجام دهند (فائو، 2015).

ل. توافقنامه کشورهای مستقل مشترک‌المنافع در مدیریت معقول و حفاظت از منابع آبی فرامرزی 1998

منابع آبی فرامرزی در نظر گرفته شده تمام منابع آبی سطح و منابع آبی زمین که محدود، عبور و یا در داخل مرزهای دو یا چند طرف واقع شده است را در بر می‌گیرد. بدین‌گونه اعضا برای ایجاد مشترک سیستم مانیتورینگ آب متعهد شده‌اند (فائو، 2015)

م. قرارداد بین قزاقستان، قرقیزستان و ازبکستان در استفاده از آب و منابع انرژی سیردریا 1998

مفاد مهم این قرارداد عبارت است از: (الف) برای اطمینان از توافق رژیم عامل از امکانات آبی فنی و مخازن از نارین-سیردریا و انتشار آب آبیاری، اعضا آن تشخیص لازم سالانه، برای هماهنگی و اتخاذ تصمیم در مورد: انتشار آب، تولید و حمل‌ونقل برق و غرامت برای خسارات انرژی، بر اساس معادل اعضا به‌شرح گفته شده توافق کرده‌اند. (ب) اعضا توافق دارند که عملیات، تعمیر و نگهداری و بازسازی تجهیزات آب و انرژی باید مطابق با مالکیت اموال مورد اشاره در ترازنامه و حق قانونی مالکیت پوشیده شده است، باشد (فائو، 2015).

ن. توافقنامه بین قزاقستان و ترکیه برای حفاظت از محیط زیست 1997

مهم‌ترین همکاری باید در زمینه‌های زیر انجام شود: (الف) پیشگیری از آلودگی هوا فرامرزی. (ب) کیفیت آب شیرین، تصفیه آب و تخلیه فاضلاب پساب. (ج) سرکوب حمل‌ونقل غیر قانونی زباله‌های خطرناک. (د) حفاظت از تنوع زیستی (فائو، 2015).

س. توافقنامه بین قزاقستان، قرقیزستان و ازبکستان در مدیریت منابع آب آسیای مرکزی 1996

اعضا در زمینه‌های زیر متعهد همکاری‌اند: (الف) مدیریت منابع آب از حوضه رودخانه سیردریا برای آبیاری. (ب) مسئولیت برای خسارات ناشی از مدیریت نادرست از منابع آب. (ج) مدیریت هماهنگ از سیستم مخزن پشت سر هم از منابع آبی نارین-سیردریا (د) طرف متعهد برای انجام سیاست مدیریت آب مشترک توافق کرده‌اند (ماده 6)، (فائو، 2015).

ع. توافقنامه بین ازبکستان و ترکمنستان در مدیریت آب 1996

دامنه توافقنامه حاضر برای تنظیم برخی از موضوع مورد‌آب‌بند مشترک، تنظیم فاضلاب به دریای آرال است (فائو، 2015).

ف. توافقنامه بین قزاقستان و اسرائیل در حفاظت از محیط زیست 1995

اعضا در زمینه‌های زیر همکاری دارند: (الف) مدیریت منابع آب، (ب) حفاظت خاک و مبارزه با بیابان‌زایی، (ج) حفاظت هوا، (د) بازیافت جامد، مایع و زباله‌های خطرناک، (ه) بازیافت فاضلاب پساب، (و) مناطق حفاظت شده، (ز) آموزش زیست محیطی، (ح) نظارت بر محیط زیست، (ماده 4) (فائو، 2015).

ض. توافقنامه بین ترکیه و تاجیکستان برای همکاری محیط زیستی 1995

در توافقنامه آمده است که طرف‌ها باید در زمینه محیط زیست بر اساس برابری و منافع متقابل در چارچوب قانون مربوط به هر یک از طرفین و از بودجه اختصاص داده شده برای این منظور همکاری کنند (فائو، 2015).

ق. توافقنامه بین قزاقستان، قرقیزستان، ازبکستان، تاجیکستان و ترکمنستان در احیای زیست محیطی دریای آرال و منطقه مجاور 1993

اعضا، با در نظر گرفتن کوچک شدن دریای آرال، تخریب محیط زیست ناشی از کمبود منابع آب در منطقه به شرح زیر توافق کرده‌اند: (الف) به منظور محدود کردن مدیریت منطقی از منابع زمین و آب در حوضه دریای آرال، (ب) برای حفظ استانداردهای کیفیت آب در رودخانه‌ها، منابع آبی و منابع آب‌های زیرزمینی از طریق کاهش فوری تخلیه فاضلاب تصفیه نشده و منع کل آن در آینده قریب الوقوع، (ج) برای اطمینان از تأمین آب پایدار به دریای آرال به منظور حفاظت از اکوسیستم آن (فائو، 2015).

ر. توافقنامه بین روسیه و قزاقستان در مدیریت آب فرامرزی و حمایت از آن 1992

منابع آبی فرامرزی در نظر گرفته شده تمام منابع آبی سطح و منابع آبی زمین که محدود، عبور و یا در داخل مرزهای اعضا (ماده 1) واقع شده است را در بر می‌گیرد. اعضا به منظور مدیریت مشترک، حفاظت و بازسازی منابع آبی به همکاری توافق کرده‌اند که به شرح زیر است: (الف) اذعان به حقوق و مسئولیت منطقی منابع آب شیرین و مدیریت و حفاظت برابر (ماده 2). (ب) برای جلوگیری از آلودگی آب شیرین با صرف نظر کردن از تخلیه مواد آلاینده به منابع آبی فرامرزی (ماده 3). (ج) اعتبار بین دولتی توزیع منابع آب فرامرزی، از جمله سیستم‌های آبیاری، کانال‌ها و دروازه (ماده 4) قبلاً به تفصیل شرح داده شده است؛ برای تبادل مستندات مدیریت آب وجود دارد (ماده 8) (فائو، 2015).

ش. توافقنامه بین قزاقستان، قرقیزستان، ازبکستان، تاجیکستان و ترکمنستان برای مدیریت منابع آب مشترک و حفاظت از منابع 1992

اعضا به شرح زیر توافق کرده‌اند: (الف) شناخت جامع و وحدت از منابع آب منطقه، اعضا دارای حقوق مساوی برای استفاده و مسئولیت خود را برای حصول اطمینان از استفاده منطقی و حفاظت از آنها هستند. (ب) هر یک از طرفین این توافقنامه موظف به جلوگیری از اقداماتی است که باعث تجاوز و باعث آسیب به آنها و منجر به انحراف از ارزش مورد توافق تخلیه‌های آب و آلودگی منابع آب، گردد (فائو، 2015).

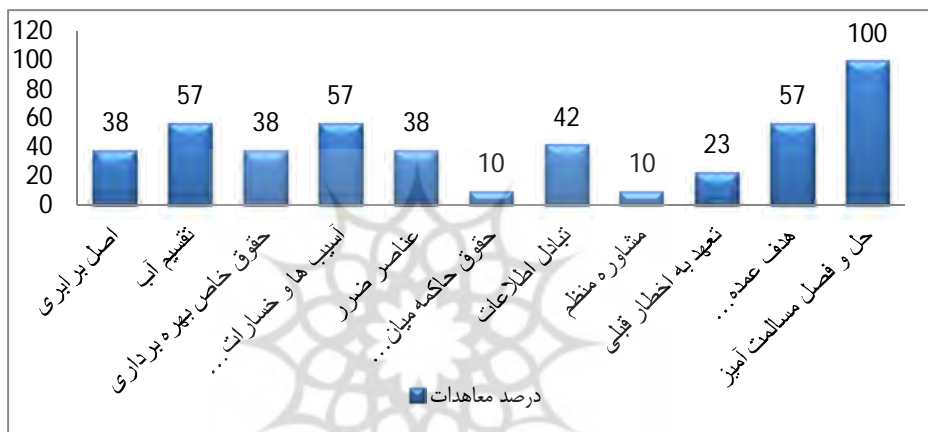
با توجه به قراردادهای منعقد شده میان کشورهای آسیای مرکزی در زمینه بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و آب و مسائل زیست محیطی، باید گفت: که برخی از این کشورها با مشکل کمبود آب روبه‌رو هستند این در حالی است که اغلب آنها به مسائل کشاورزی روی آورده‌اند. از همین رو سال‌هاست که با مشکل کم آبی و تقسیم آب مواجه‌اند. انعقاد قراردادهای آبی فراوان میان کشورهای آسیای مرکزی، نشان دهنده اهمیت بسیار بالای مدیریت رودخانه‌های این منطقه، خصوصاً در مبحث بهره‌برداری و مسائل زیست محیطی است. در بیش از نیمی از معاهدات، الزام صریح به رعایت محیط زیست آورده شده که خود، نشان دهنده اهمیت این مسئله در این منطقه است. از طرف دیگر در بیش از نیمی از معاهدات به

تأثیرات؛ آسیب‌ها و خسارات ناشی از استفاده نامناسب، متعهد شده‌اند که در این موارد هشدار قبلی داده، تا کشورها اقدامات لازم در این زمینه را به عمل آورند.

2-4- تحلیل آماری 21 معاهده آبی منعقد شده میان کشورهای آسیای مرکزی (1991-2014)

با توجه به بررسی 21 معاهده از، معاهدات و قراردادهای منعقد شده میان کشورهای آسیای مرکزی که به طور خلاصه به هر یک از آنها اشاره شد. در این میان ابتدا مفاد آنها مورد بررسی قرار گرفت، سپس پرسش‌هایی حول 9 محور شامل: مشارکت دولت‌های آبراه، استفاده منصفانه، اجتناب از ضرر مهم، برابری و حاکمیت ارضی، تبادل اطلاعات، مشاوره، اخطار قبلی، حفاظت از محیط زیست و حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات، مورد واکاوی قرار گرفت. نتایج حاصل از بررسی این پرسش‌ها این بررسی به صورت میانگین در آمده است که، بدین قرار است:

جدول شماره 1: درصد معاهدات آبی میان کشورهای آسیای مرکزی (1991-2014)

حدود 38 درصد از معاهدات، حاوی اصل برابری بوده‌اند. این نشان دهنده آن است که کمتر کشورهایی به فکر برابری در معاهدات بوده‌اند. حدود 57 درصد از معاهدات، سازوکار خاصی را برای تقسیم آب ذکر کرده بودند، این خود نشان دهنده اهمیت این بحث در میان کشورهاست. حدود 38 درصد از معاهدات، بیانگر این نکته بوده است که، دولت‌های عضو در خصوص حقوق خاص برای آب داشته و یا روشی را برای بهره‌برداری از آب برگزیده‌اند. بیش از 57 درصد از معاهدات، اشاره به این نکته دارند که، تأثیرات، آسیب‌ها و یا خسارات ناشی از استفاده نامناسب از آب یا اقدامات داخل حوضه آبراه، باید مورد توجه باشد. که این خود، نشان دهنده، اهمیت این موضوع در میان کشورهاست. حدود 38 درصد از معاهدات، توصیف مشخصی از عناصر ضرر دارند. حدود 5.9 درصد از معاهدات، این نکته را بیان می‌دارند که حقوق حاکمه میان دولت‌ها وجود دارد. در حدود 42 درصد از معاهدات، تعهد صریح برای تبادل اطلاعات دارند، با اینکه این آمار کمتر از 50 درصد است اما این خود نشان دهنده اهمیت این مسئله در میان معاهدات می‌باشد. در حدود 5.9 درصد از معاهدات، سازوکار دایمی یا نهادی را برای مشاوره منظم میان طرفین در نظر گرفته‌اند. بیش از 23 درصد از معاهدات، حاوی تعهد به اخطار قبلی برای صدمات مهم یا طرح‌های در دست توسعه به دیگر دولت آبراه ذی‌ربط است. بیش از 57 درصد از معاهدات، تمرکز عمده خود را بر محیط زیست گذاشته‌اند این خود نشان دهنده این مطلب است که در این منطقه، محیط زیست از اهمیت بالایی برخوردار است. از همه جالب توجه‌تر آنکه در تمامی معاهدات، ماده‌هایی گنجانده شده که طرفین را ملزم به حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات میان خود می‌کند. این خود نشان دهنده عزم راسخ این کشورها برای حل شدن مشکلات فی‌مابین در رابطه با مسئله بهره‌برداری از آب است.

در مجموع باید گفت: در کشورهای آسیای مرکزی، تقسیم آب و استفاده از آب‌های رودخانه‌های مرزی، یکی از محورهای مهم و جدال برانگیز میان این کشورها بوده است. روند رو به رشد توافقنامه‌ها و تلاش و عزم و اراده برای همکاری بیشتر کشورهای آسیای مرکزی توانسته است به‌رغم اختلافاتی که میان این کشورها وجود دارد، از همکاری هرچه بیشتر این کشورها با یکدیگر بر سر مسئله بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک به تفاهم رسیده و به یکدیگر نزدیک شوند. از سوی دیگر، بیش از 57 درصد از معاهدات به مسائل محیط زیست به مسئله جلوگیری از آسیب رساندن و خسارت زدن به رود و نحوه تقسیم رودخانه‌ها پرداخته شده است که نشان از عزم راسخ این کشورها به حل این مسائل دارد از سوی دیگر تمامی این کشورها در معاهدات خود به دنبال حل اختلافات آبی، از طریق مسالمت‌آمیز هستند که خود نشان دیگری از عزم آنها در حل و فصل اختلافات آبی دارد.

2-5- مدیریت آب در آسیای مرکزی

در ارتباط روش‌های مختلف بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی و مشترک در منطقه آسیای مرکزی، نظریه‌پردازان مختلفی در این مورد، اظهار نظر کرده‌اند که می‌توان به افراد متعددی اشاره کرد در ذیل به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره خواهیم کرد.

قودایبرگانف¹ سرپرست مرکز ساماندهی حوضه آبی آمودریا نیز به ویژگی‌های خاص مدیریت مشترک منابع آب در حوضه رودخانه آمودریا اشاره کرده است. از نقطه نظر وی، آب اصلی‌ترین عامل رفاه اجتماعی و سلامت اقتصادی در آسیای مرکزی است و تحقق بخشیدن به امر مدیریت مشترک منابع آب، یکی از منطقی‌ترین راه‌های دستیابی به رفاه در کشورهای این منطقه است. جالویاف² تحقق مدیریت مشترک منابع آب در آسیای مرکزی را از جنبه‌های مالی، اقتصادی و قانونی مطرح می‌کند و برای شفاف‌سازی این موضوع، پروژه مدیریت مشترک آب در دره فرغانه را مثال می‌زند. وی متذکر می‌شود که عملی شدن پروژه مدیریت آب در دره فرغانه، مستلزم اجرای قوانین گسترده‌تر بین‌المللی خواهد بود. دوخوفنی³ با تاکید بر منابع اهمیت آب، معتقد است که تنها عاملی که می‌تواند مسئله پیچیده مدیریت و محافظت منابع آب را حل کند، ایجاد و حفظ یکپارچگی و اتحاد بوده و این اتحاد حاصل نمی‌شود، مگر اینکه یک سطح در رأس همه سطوح سلسله مراتبی قرار گیرد تا میان آنها هماهنگی ایجاد کند (تویسرکانی، 1389: 175-172).

خمدیف⁴ و همکارانش معتقدند که منافع حاصل از آب‌های فرامرزی برای جمهوری قزاقستان برای تضمین آب آن کشور از اولویت برخوردار است. آنان مطرح می‌کنند که، دولت‌های آسیای مرکزی برای همکاری بلندمدت به منظور اشتراک منافع به قوانین مشترک در استفاده و مصرف آب نیازمند هستیم. (Seidakhmetov et al, 2014: 604) در همین زمینه سفیر قرقیزستان در ایران معتقد است که، امروزه همسایگان ما برای تأمین آب از ما تقاضا می‌کنند و البته از آنها می‌خواهیم در این رابطه با ما همکاری تنگاتنگ داشته باشند و از ما انرژی برق را به قیمت مناسب بخرند و در مقابل به ما موارد هیدروکربنی نظیر نفت و گاز ارائه دهند. مسئله‌ای که وجود دارد این است که ما آب را به آنها نمی‌فروشیم؛ بلکه برای جبران هزینه‌های احداث کانال‌ها و حفظ و نگهداری تاسیسات از آنها پول دریافت می‌کنیم (ملک آسا، 1388: 221)

1- khudaiberganov.
2- Jaloobayev.
3- Dukhovny.
4- Seidakhmetov.

از منظر کارشناسان امر در این حوزه، اولین و مهم‌ترین نکته این است که، برای مدیریت روابط متقابل و بر اساس قوانین آبی بین‌المللی، لازم است کشورهای آسیای مرکزی راه‌حلی برای توافق بر سر تسهیم برابر آب بیابند و از ایراد خسارت ملموس به یکدیگر اجتناب ورزند. به‌شکلی که در شرایط مطلوب، پنج کشور یاد شده به ایجاد نظام حل مناقشات و سیاست‌گذاری جامعی اقدام کرده و به‌منظور تبیین چگونگی حصول نتایج مشابه در بافت آسیای مرکزی، از نمونه‌های صورت گرفته در مورد بستر دیگر رودهای بین‌المللی اقتباس کنند (موسلو، 1387). به‌شکلی که برای مدیریت پایدار آب باید به‌طور هم‌زمان به‌دنبال دستیابی به دو هدف: یکی حفظ آب برای کشاورزی و امنیت غذایی و دیگری برای مسئله‌های حفظ محیط زیست طبیعی باشند (Caia et al, 2003: 1043).

مجموع سخن آنکه در کشورهای آسیای مرکزی، تقسیم آب و استفاده از آب‌های رودخانه‌های مرزی، از دیرباز یکی از محورهای مهم و گاه جدال برانگیز میان این کشورها بوده است. به‌شکلی که در برخی موارد، حتی با اعلام همکاری میان یکدیگر، از انجام آن سر باز زده‌اند، از این‌رو به‌نظر می‌رسد با ترویج دو اصل بنیادین استفاده منصفانه، معقول و منع ایراد ضرر مهم از مناقشات در میزان و چگونگی بهره‌برداری از منابع آبی کاسته و مدیریت بحران آب را با چشم‌اندازی امیدوارکننده روبه‌رو ساخته است. اصل نخست، حق دولت‌های سهیم در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک و اصل دوم، مسئولیت دولت‌ها را در این بهره‌برداری نشان می‌دهد و در این میان، حمایت از محیط زیست با تأکید بر حق حاکمیت پیوند یافته است. بدین ترتیب در نظر گرفتن توأمان الزامات جغرافیایی و تاریخی در کنار توجه به نیازهای توسعه کشورهای سهیم در منابع آبی می‌تواند از اتخاذ رویکردهای یک‌جانبه بکاهد و همکاری را در عرصه بین‌المللی گسترش دهد. امری که در سپهر محیط زیست مشترک اجتناب‌ناپذیر می‌نماید (محمدعلی پور؛ امانی، 1393: 4).

با وجود مدل دولت-محور مدیریت آب، هنوز هم در منطقه واضح و مشخص است که مدیریت آب تاکنون تحت کنترل اجتماعی-سیاسی دولت‌ها بوده و هم‌چنان ادامه دارد (Abdullaev & Rakhmatullaev, 2015: 849) اما صاحب‌نظران در این زمینه پیش‌بینی می‌کنند که با وجود چالش‌های فعلی در تمام سطوح سازمانی، کشورهای آسیای مرکزی، باید به این مسئله توجه داشت که برای بهبود اوضاع، همکاری و توسعه بیشتر، نیاز به تقویت حکومت آب فرامرزی در این منطقه است (Janusz, 2015: 887) از این‌رو به اشتراک‌گذاری و یادگیری در این جنبه از طریق گفتگو بر روی مسئله آب، می‌تواند بسیاری از مسائل و درگیری بین، افراد، جوامع و ملت‌ها حل‌وفصل کند. (Abdullaev, 2006: 2). از همین‌رو است که برخی تحقیقات نشان داده‌اند که انطباق سیاست‌های منطقه‌ای مانند: مجموعه سازگار اطلاعات و انتشار، همکاری میان بخشی، ابتکار و ارتقاء مسئولیت ملی در میان کشورهای آسیای مرکزی، منجر به یک توافق در استراتژی منطقه‌ای شده است (Sorga, 2014: 68).

نتیجه‌گیری

امروزه با توجه به نیاز بشریت به آب به‌عنوان یک منبع مورد نیاز انسانی که حیاتش را تداوم بخشیده و اهمیتش روز به‌روز افزایش یافته؛ کشورهای مختلف درصد رفع اختلافات خود با دیگر کشورها در زمینه بهره‌برداری از آن (خصوصاً در محبت رودخانه‌های مرزی) می‌باشند. هم‌چنین با ذکر این نکته که در مناطق صحرایی و خشک و مناطقی که روند عبور آب در میان کشورهای همسایه باعث ایجاد اختلافات متعدد گردیده است، ما بر آن شدیدیم که در این پژوهش علاوه‌بر بررسی نظریه‌های حق حاکمیت در بهره‌برداری از رودخانه‌ها و منابع آبی مشترک به این مسئله در منطقه بحران‌آفرین آسیای مرکزی بپردازیم، پس از آن با رویکردی کل‌نگرایانه به معاهدات آبی منعقد شده میان این کشورها پس از فروپاشی

اتحاد جماهیر شوروی پرداخته، تا بتوانیم یک سیمای کلی نسبت به موضوع به‌دست آورده و نشان دهیم که قراردادهای فی‌مابین این کشورها توانسته است چه تاثیری بر این مسائل در این منطقه بگذارد.

مجموع سخن آنکه، مسئله استفاده از رودخانه‌های مرزی در آسیای مرکزی، میان کشورهای همسایه، باعث شده است که کشورهای مختلف، سعی در بهره‌برداری متفاوت از این رودخانه داشته باشند؛ از این‌رو در گذشته‌های دور اغلب آنها توانسته‌اند با اعمال زور (چه در بحث نظری و چه در بحث عملی) اقدام به استفاده بیشتر از این رودخانه‌ها کنند و یا اینکه در مواردی به‌کلی آب رودخانه را آن‌طور که می‌خواهند انحراف داده و تمام و کمال از آن بهره‌جویند. اما با بررسی معاهدات منعقد شده میان آنها پس از فروپاشی شوروی نشان داده شد به‌رغم اختلافاتی که میان این کشورها وجود دارد، روز به‌روز با تأسیس سازمان‌های منطقه‌ای و امضای تفاهم‌نامه میان این کشورها؛ عوامل مختلفی که باعث تشدید اختلاف میان آنها شده بود، کم‌رنگ شده و این کشورها اهتمام بر آن داشته‌اند تا در این زمینه با یکدیگر نه تنها همکاری تنگاتنگی داشته، بلکه به مدیریت صحیح و بهره‌برداری منصفانه و برابر گام برداشته و اختلافات موردنظر خود را به‌صورت مسالمت‌آمیز میان یکدیگر خود را از این طریق حل کنند.

1. امیر احمدیان، بهرام؛ نصری، مهدی (1392)، «بحران آب در آسیای مرکزی: با تاکید بر مناقشه کشورهای منطقه بر سر مسئله آب»، **مطالعات اوراسیای مرکزی**، سال ششم، شمار 12 بهار و تابستان.
2. اوهارا، سارا (1379)، «وضعیت آب در آسیای مرکزی» ترجمه: عباس رسولی، **مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز**، شماره 30.
3. پاپلی یزدی، محمد حسین؛ وثوقی، فاطمه (1390)، **نگاهی به دیپلماسی آب ایران: هیدروژئوپلیتیک**، مشهد: انتشارات پاپلی (شرکت مهندسی مشاور آمایش و توسعه شرق).
4. توپسرکانی، مجتبی (1389) «تحقق مدیریت مشترک منابع آب در آسیای مرکزی»، **مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز**، شماره 70، تابستان.
5. جعفری ولدانی، اصغر (1388)، «استفاده از منابع آب رودهای مرزی ایران و عراق و حقوق بین‌الملل»، **پژوهش حقوق و سیاست**، سال یازدهم، شماره 26، بهار و تابستان، صص 63-92.
6. درخور، محمد؛ فرجی راد، عبدالرضا؛ میرهاشمی، علی (1392)، «بحران آب و نتایج زیست محیطی آن در آسیای مرکزی»، **مطالعات اوراسیای مرکزی**، سال ششم، شماره 12 بهار و تابستان، صص 41-54.
7. رحیمی، حسین (1386)، «ژئوپلیتیک آسیای مرکزی و چشم‌انداز همگرایی‌های منطقه‌ای»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
8. رضایی اسکندری، داود (1389)، «چشم‌انداز جهانی بحران آب، مطالعه موردی: بحران آب در آسیای مرکزی؛ دلایل و راهکارها»، **فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز**، شمار 69 بهار.
9. سایت فائو (2015)، دسترسی در تاریخ <http://faolex.fao.1394/5/15> <http://www.fao.org/watertreaties/index.htm>
10. شریفی طرازکوهی، حسین (1375)، **قواعد آمره و نظم حقوقی بین‌المللی**، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، موسسه چاپ و انتشارات.
11. شکوری، شریف (1386)، **آسیای مرکزی: درآمدی بر روحيات مردم**، ترجمه منیژه قبادیانی و محمد شکوری بخارایی، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.
12. صالح آبادی، فاطمه (1393)، «بررسی چالش‌های هیدروپلیتیک منابع آب در منطقه ژئوپلیتیک آسیای مرکزی»، **فصلنامه سیاست خارجی**، تابستان، شماره 109، صص 347-382.
13. ضیائی بیگدلی، محمدرضا (1390)، **حقوق بین‌الملل عمومی**، تهران: انتشارات گنج دانش، چاپ سی‌وهشتم.
14. عالم، عبدالرحمن (1386)، **بنیادهای علم سیاست**، تهران: نشر نی، چاپ هفدهم.
15. عبدی، عطاء الله؛ مختاری، حسین (1384)، «نگاهی به فرصت‌ها و تهدیدهای هیدروپلیتیک ایران»، مجموعه مقالات دومین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران.
16. کارایف، زین‌الدین (1387)، سایت ایراس 5 مرداد 1387 دسترسی در تاریخ <http://www.iras.ir> 1393/9/22

17. کسای، علی‌رضا (1388)، «بحران ژئوپلیتیک منطقه‌ای آسیای مرکزی بهانه‌ای برای جنگ یا عاملی برای همکاری و صلح، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره 67، پاییز.
18. کولایی، الهه (1388)، بازی بزرگ در آسیای مرکزی زمینه‌ها و چشم‌اندازها، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، چاپ دوم.
19. کولایی، الهه (1392)، سیاست و حکومت در آسیای مرکزی، تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
20. لینک، پیتر؛ ناومکین، ویتالی (1391)، آسیای مرکزی؛ دو دهه پس از استقلال. ترجمه مهدی سنایی و علیرضا عیاری، تهران: انتشارات ایراس (موسسه مطالعات ایران و اوراسیا).
21. محمدعلی پور، فریده؛ امانی، محمدرضا (1393)، «رویکردهای نظری در استفاده از منابع آبی مشترک؛ مدیریت بحران آب با تاکید بر رویکرد حاکمیت سرزمینی محدود»، همایش راهکارهای پیش‌روی بحران آب در ایران و خاورمیانه، شیراز: 20 اسفند ماه.
22. ملک‌آسا، ستاره (1388)، «سخنرانی آقای متدکان شریم کولوف سفیر قرقیزستان در تهران با موضوع بحران آب و انرژی در آسیای مرکزی»، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره 66، تابستان.
23. موسلو، بیترایس (1387)، «آب در آسیای مرکزی»، ترجمه رضا مهدیان، مجله امور بین‌المللی پرینستون، بهار 2008.
24. موسوی، فضل‌الله (1389)، حقوق رودخانه‌های بین‌المللی با تاکید بر حوزه‌های اردن و لیبانی و مدیریت و برنامه‌ریزی آب‌ها، تهران: انتشارات دادگستر.
25. میان‌آبادی، حجت (1392 «الف»)، «مروری بر قوانین بین‌المللی آب»، هفتمین کنگره ملی مهندسی عمران، دانشکده مهندسی شهید نیکبخت، زاهدان، اردیبهشت.
26. میان‌آبادی، حجت (1392 «ب»)، «ملاحظات سیاسی و امنیتی حقوقی در مدیریت رودخانه‌های مرزی»، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره نخست، شماره نهم، پاییز، صص 203-235.
27. ناظمی، مهرداد (1380-1381)، «دریای خزر و حقوق بین‌الملل، گزینه‌هایی متفاوت با توجه به آرای دیوان دادگستری»، دفتر خدمات حقوقی و بین‌المللی، شماره 26 و 27.
28. واعظی، محمود (1386)، ژئوپلیتیک بحران در آسیای مرکزی و قفقاز (بنیان‌ها و بازیگران)، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.

(ب) لاتین

1. Abdullaev Iskandar, Herath Manthritilake and Jusipbek Kazbekov, (2006), Water Security in Central Asia: Troubled Future or Pragmatic Partnership?, **International Conference**, 1-2 December 2006, Institute of Social Studies (ISS), The Hague Kortenaerkade 12, 2518AX The Hague, The Netherlands
2. Abdullaev, I. & Rakhmatullaev, S. (2015), Transformation of water management in Central Asia: from State-centric, hydraulic mission to socio-political control, **Environmental Earth Sciences** January 2015, Volume 73, Issue 2, pp 849–861

3. Alam, Undala; Et Al (2009). The Benefit-Sharing Principle: Implementing Sovereignty Bargains On Water. **Political Geography** 28 (2009) 90–100. A Centre For Water Science, Vincent Building, Cranfield University, Beds Mk43 0al, Uk. B 3705 Dupont Avenue, Kensington, Md 20895, Usa
4. Caia, Ximing. Daene C. McKinneyb, Mark W. Rosegranta (2003), Sustainability analysis for irrigation water management in the Aral Sea region, **Agricultural Systems** 76 (2003) 1043–1066 .
5. Janusz-Pawletta, B. (2015), Current legal challenges to institutional governance of transboundary water resources in Central Asia and joint management arrangements, **Environmental Earth Sciences**, January 2015, Volume 73, Issue 2, pp 887–896
6. Karthe, D., Chalov, S. & Borchardt, D, (2015), Water resources and their management in central Asia in the early twenty first century: status, challenges and future prospects, **Environmental Earth Sciences**, January 2015, Volume 73, Issue 2, pp 487–499
7. Libert Bo, Erkin Orolbaev, and Yuri Steklov (2008), Water and Energy Crisis in Central Asia, **China and Eurasia Forum Quarterly**, Volume 6, No. 3 (2008) p. 9-20 .
8. Mc Caffrey, Stephen. C. (2001). **The Law Of International Watercourses, Non-Navigational Uses**, First Published, Oxford University Press .
9. Piguet, Estelle (2000). **National Sovereignty And International Watercourses Green Cross International**, First Produced And Distributed For The Occasion Of The 2nd World Water Forum, The Hague, March 2000. Cover And Layout Design By Estelle Piguet, Lausanne (Switzerland). Printed By Ruckstuhl Sa, Renens (Switzerland)
10. Seidakhmetov. Marat, & Alzhanova. Aigul, & Baineeva. Parida, & Abdramankyzy. Asel, & Bekmanova. Gulzhan, & Tymbaeva, Zhazira. (2014). Mechanism of Trans boundary Water Resources Management for Central Asia Countries. **Social and Behavioral Sciences**. 143: 604 – 609 .
11. Seligman, Daniel (2008), World’s Major Rivers An Introduction To International Water Law With Case Studies, **Colorado River Commission Of Nevada**, 555 E. Washington Avenue, Suite 3100. Las Vegas, Nevada 89101, Website: Http: //Crc. Nv. Gov
12. Sorga. A, b, B. Moselloc, G. Shalpykovad, A. Allanf, M. Hill Clarvisa, M. Stoffela, (2014), Coping with changing water resources: The case of the Syr Darya river basin in Central Asia, **Environmental Science & Policy**, Volume 43, November 2014, Pages 68–77 .
13. Sovereignty. (2015). **Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite**. Chicago: Encyclopædia Britannica .
14. Tir, Jaroslav & Stinnett, Douglas (2011). The Institutional Design Of Ripariantreaties: The Role Of River Issues. **Journal Of Conflict Resolution**. 55(4)606-631. Sagepub. Com/Journalspermissions. Nav. Doi: 10.1177/0022002710393917.

پروفیسر شہناز گل خان
پروفیسر شہناز گل خان
پروفیسر شہناز گل خان